Selectieve groei

Was D'66 wel voorbereid op regeringsdeelname? Ik kan me niet aan de indruk onttrekken dat het allemaal nogal over de partij heen gevallen is.
We waren vermoedelijk niet genoeg voorbereid. Hoewel, er zijn toch behoorlijk wat raadslieden van hoge kwaliteit in de partij die daar best voor hadden kunnen worden ingeschakeld. Van Duijn, Beek, Zegveld, noem maar op. Ik weet wel dat Brinkhorst vaak, terugkomend van één van z'n vele bezoeken, uitriep dat hij weer een hele goeie man had ontmoet die later bleek D'66-er te zijn. Dat overkomt mij ook zo veel. Iemand die hoogleraar is en ik ambtshalve spreek en dan zegt, ik stem ook D'66.
Je ziet ook dat er geen onmiddellijke politieke strijdbaarheid is bij veel van zulke mensen. Daar ligt een reëel probleem voor de politiek in het algemeen, namelijk om goede mensen in te schakelen. Ze hebben vaak het idee in de partijmolen te moeten meedraaien, terwijl dat bij ons zeker niet hoeft.

Tijdgebrek en volle agenda's hebben een rol gespeeld in de weinig succesvolle D'66-bijdrage aan het kabinet?
Volle agenda's? Dan stel je je prioriteiten niet goed. Dat kan onwennigheid zijn in een nieuwe funktie, maar je moet je niet laten overdonderen. Dat is niet in alle funkties hetzelfde, dat weet ik. Maar politiek overleg behoort een hoge prioriteit te hebben. Onderling politiek overleg en met de Tweede-Kamerfraktie en hoofdbestuur.

De Eerste-Kamerfraktie speelde bij dit alles geen belangrijke rol?
Een buitengewoon tweedelijnsrol. Ik heb eigenlijk alleen in het persoonlijke vlak een bijdrage kunnen leveren en dat was ook nog om meer toevallige redenen: ik logeerde ten tijde van de voorjaarscrisis bij Laurens-Jan en Jantien Brinkhorst. Bij de formatie van het interim-kabinet en alles er omheen heb ik wel als klankbord kunnen fungeren, adviezen kunnen geven. We kunnen als Eerste-Kamerfraktie een beetje de communicatiestromen op gang houden, initiatieven nemen, soms inhoudelijke punten aansnijden die de Tweede-Kamerfraktie laat liggen, dat is dan ook wel het belangrijkste. Door mijn verleden in de partij heb ik natuurlijk veel contacten en dan speel je op de achtergrond je rolletje mee.

Terug van Avontuur

In de congresrede van najaar '82 sprak je over 'terug van een nieuw avontuur'. Welke historische parallellen zijn er met de neergang tijdens de kabinetsdeelname in '73 (kabinet-Den Uyl)?

Niet zo veel. Om te beginnen zaten we bij de formatie van dit kabinet in een heel sterke positie. Ik vind, nu alles analyserend, dat we niet voldoende programmatische voorwaarden hebben gesteld voor toetreding tot dit kabinet. Of dat nu kwam door de onderhandelingen zelf, of omdat het verkiezingsprogramma te veel een lange waslijst van wensen is geworden, zonder afweging onderling (waarmee een onderhandelaar ook niets kan), dat weet ik niet. Nooit met strijdpunten naar buiten komen, maar wel weten wat wezenlijk is voor toetreding. Dat had er toe kunnen leiden dat wij in dat kabinet niet later zoveel hadden hoeven te bevechten, òf dat we helemaal niet hadden deelgenomen. Want dat kabinet kon niet zonder ons tot stand komen. De pers, de publieke opinie, de fraktie vonden terecht dat het enige kabinet wat tot stand kón komen een CDA/PvdA/D'66-kabinet was. Dus eigenlijk hadden we nog nooit zo sterk gestaan. Dat was ten tijde van het kabinet-Den Uyl heel anders. Het gekke was dat we toen echter van tevoren al heel hard met de PvdA hadden onderhandeld over bepaalde punten als de staatkundige hervormingen, als de NAVO-paragraaf. Dat hadden ze van tevoren al moeten slikken, dat begon al met het schaduwkabinet. En daarmee houdt de parallel met '82 op. D'66 ging toen in '72/'73 ten onder aan innerlijke verdeeldheid over de manier waarop we ons moesten opstellen t.a.v. de PvdA. Daar was nu geen sprake van, dat leek gesneden koek. Moeilijkheden kwamen pas tijdens de rit en de fout van Jan Terlouw was inderdaad dat hij Den Uyl op Sociale Zaken tegenover zich had geaccepteerd! De verhouding met de PvdA hield ons nu wel bezig, maar toch op een totáál andere manier.

Bij de formatie in '73 ging het nog net met D'66, maar meteen er overheen kreeg je de opiniepeilingen van 0,2%, nog maar 300 leden, nee, dat is toch niet vergelijkbaar met de meer dan 10.000 van dit moment. Enthousiaste leden ook, die niet overtuigd hoeven te worden van het doorgaan van de partij. Ik ben ook niet zo bezorgd dat we niet uit dat dal van de opiniepeilingen zullen komen. We moeten onszelf wel de tijd gunnen. Het kabinet moet nog een tijdje deze maatregelen nemen, wij moeten een attente oppositie voeren, dan gebeurt er wel weer iets. Het is vooral buiten de partij dat men denkt dat D'66 voorbij is. Dat is de snelheid van oordelen waarbij men hoopt dat de feiten het oordeel zullen volgen. De politiek gaat altijd anders. Je kan dat niet zo makkelijk aflezen aan de geschiedenis van andere partijen. Je moet wachten op het moment, op de tijd die rijp is. De Gaulle, Mitterrand, voorbeelden te over. Dat overhaaste, boter bij de vis, actie zien, z'n gelijk op tafel leggen... zo werkt het niet. Het politieke geheugen is kort. Daarom is het goed te analyseren wat er gebeurd is.

In de winst van mei 1981, en er vóór, zaten even valse elementen als in de diepe val van september 1982. Wij waren voor iedereen, vanuit ik weet niet hoeveel deelbelangen, de lievelingspartij. Aangezien je godsonmogelijk aan alles kunt voldoen, en zeker niet in één jaar, kreeg je dus even snel de klap terug, toen het allemaal niet zo rooskleurig bleek te gaan. Niet de enige verklaring, want wat er in en om dat kabinet-Van Agt II is gebeurd heeft er ook geen goed aan gedaan. Maar de echte oorzaak, afgezien van de incidenten, en wat wij daar actief aan hadden kunnen doen, is daarin gelegen. Zowel een partij die vóór het milieu onder alle omstandigheden, tegen kernenergie, tegen kernwapens, voor midden- en kleinbedrijf, vóór industriële vernieuwing... daarmee schep je voor jezelf en de kiezers illusies. Dan groei je wel, maar dat raak je ook weer verdomd snel kwijt.

Selectieve groei, ook hier dus?
Nou, in ieder geval op de noemer waarop je wilt blijven zitten. Die noemer is wel degelijk hervorming, maar dan in onderlinge samenhang, en waarmee tijd gemoeid is. Dat laatste is een probleem: het moet vaak snel, met voorbijgaan aan ook dingen die je als partij belangrijk vindt. Een cultuur van ongeduld die we delen met nogal wat PvdA-ers. Nu weer moet er een Manifest liggen dat direct de opiniepeilingen omhoog doet schieten, dan weer krachtige statements om anderen om de oren te slaan. Zo gaat dat niet en dat moet onvermijdelijk tot teleurstellingen leiden. Een open economie, een wereld in 'disorder', zoveel invloeden die je niet kunt sturen, daar kan je niet omheen, dat kan je wel wegredeneren, maar de realiteit blijft.

Generaals zonder soldaten

Geloof je nog in de linkse samenwerking? In de PvdA laait de discussie weer op over de te volgen coalitiepolitiek. D'66 had deze al vorige zomer. Het PvdA-blad Voorwaarts[1] vraagt zich af: 'Is het nu niet eens het geschikte moment om met het CDA te breken en te kiezen voor het Franse/Spaanse/Griekse model: langdurig in de oppositie en dan eens met een volledig progressieve regering aan het werk.'
De vraag of dat Franse/Spaanse model gekozen moet worden, zal denk ik niet door een meerderheid binnen D'66 positief worden beantwoord. Het is ook niet uitvoerbaar. Als men in Spanje en Frankrijk spreekt over linkse samenwerking, ook in Italië misschien, dan gaat het over een coalitie met de communisten. En wat je ook van ze mag denken, ze zijn politiek vaak zeer realistisch. Overal, stalinistisch of niet, het zijn realisten. Dat kan van klein links in Nederland, binnen en buiten de PvdA, niet worden gezegd. Een andere politieke en maatschappelijke cultuur. Nederland is veel eerder begonnen aan een sociaal beleid. Een 'bourgeoismaatschappij' met betrekkelijk progressieve denkbeelden van de heer-

sende klasse t.o.v. de mensen die het werkelijk slecht hadden. We hadden al veel vroeger minderheden die slaagden in hun emancipatiestreven, denk aan de katholieken. Veel meer groepen die aan hun emancipatie werkten, zochten hun weg via de politiek, dat is niet met de socialisten begonnen, laat staan met de communisten. De achterstelling van de katholieken voor de Tweede Wereldoorlog was enorm. De politieke emancipatie is via eigen politieke kanalen gegaan, zoals de KVP. Mede daarom was de greep van het opkomend socialisme in ons land minder sterk dan in de zuidelijke landen.
Dat we inmiddels zo lang door katholieke premiers zijn geregeerd heeft een andere oorzaak. Ze zijn er in geslaagd het politieke midden zo voortreffelijk te bezetten dat ze er niet meer weg te branden waren. Door die coalitiecultuur heeft er ook nooit een linkse samenwerking voldoende groot kunnen worden, maar evenzeer doordat elementen daarin gefaald hebben in hun aanpak. Links in Nederland heeft niet echt geprobeerd een realistische hervormingspolitiek te voeren. Natuurlijk wel een heel stuk van de SDAP, maar wat later in de PvdA de boventoon is gaan voeren voldoet daar niet aan. Aan jezelf bewijzen dat je gelijk hebt, en daarmee is al bewezen dat wat je wilt wèl kan, maar niet gebeurt omdat anderen het tegen houden. Dat heeft regelrecht gevolgen voor D'66, omdat wat je als natuurlijke bondgenoot beschouwt zo'n twijfelachtige coalitiepartner is.

Afhankelijkheid van de PvdA blijft een centrale rol spelen.
Ik denk ook dat we ons nog veel zelfstandiger moeten opstellen, ook t.o.v. de PvdA, dan we tot nog toe gedaan hebben. We moeten minder gauw bereid zijn in een coalitie te stappen als er niet voldoende van onze punten worden verwerkt in het program, want onze programmapunten zijn ànders dan die van de PvdA, het CDA of de VVD. In sociaal-economische kwesties is dat minder evident. Je moet de anderen niet zodanig de agenda laten bepalen dat àlles daarop geconcentreerd wordt. Dan word je inderdaad een beetje een tussenpartij. Herverdeling van arbeid is daarentegen altijd een hoofdpunt van beleid voor ons geweest, en daarover waren nu gewoon te weinig afspraken gemaakt. Ik denk dat voor een verfrissing van de politiek binnen afzienbare tijd een coalitie van liberalen en socialisten gewenst is. Eigenlijk denk ik dat er tussen de partijen op het ogenblik stuk voor stuk onnatuurlijke scheidslijnen bestaan qua electoraat. Er is een gedeelte van de VVD dat uitstekend met de PvdA kan opschieten, maar het zijn mensen die vanuit een andere groep opereren en door die groep knel zitten in hun mogelijkheden om samen te werken.

Voldoet D'66 aan haar doelstelling als de winst vooral steeds van de PvdA komt? De totale macht van de progressieve samenwerking wordt niet groter.
Dat is niet helemaal waar. Doordat wij kiezers bij de PvdA weghaalden, en potentieel nog steeds kunnen weghalen, hebben we een zekere invloed

op de PvdA. We versterken, of we nu groot of klein zijn, de positie van de mensen die binnen de PvdA realistisch zijn. Daarmee beïnvloed je de totale politiek via die weg óók. Of die electorale bewegingen zo zullen blijven, weet ik niet. Per slot hebben we in '81 ook successen behaald in plattelandsgemeenten in het zuiden en dat is qua oorsprong toch CDA-gebied. Wij verloren in '82 2 tegen 1 aan PvdA en VVD. Je moet dit soort overwegingen niet tot leidraad van het handelen maken. De mensen die je trekt bewegen zich toch rond een bepaalde politieke 'bedding', althans de harde kern.

Het 'leger der generaals zonder soldaten' werden de 'vrijzinnigen' vroeger genoemd, zo aan het begin van de 20e eeuw. Die links-liberale of radicale traditie is wellicht de bedding van D'66 waar je op doelt?
Daar komt het wel mee overeen. Maar wat die generaals betreft... Dat vind ik allemaal wel meevallen in de partij D'66. De gebeurtenissen in '82 zouden kunnen wijzen op onvoldoende gevoel voor wat de 'soldaten' dachten, maar dat is toch een vergelijking die ik niet te ver door wil trekken. De vroegere liberalen en vrijzinnigen funktioneerden in een totaal ander politiek bestel. Er werd nog om het algemeen kiesrecht gestreden, de schoolstrijd, dat soort zaken. D'66 is wel altijd een los gestruktureerde organisatie geweest. Het ligt niet in onze aard, een organisatie die gesmeerd loopt te ontwerpen. Er ligt een taak voor het hoofdbestuur om ondanks alles toch de communicatie tussen alle instanties, de leden en de leiding, te bevorderen en toch een degelijk bouwwerk overeind te houden. Met vallen en opstaan heb ik dat toch door de jaren heen zien verbeteren. Dat heb je nodig, anders heeft het gepraat over politieke beddingen geen zin.

Breukvlak en profijtbeginsel

Zie je het falen van het tweede kabinet-Van Agt als een incident, een samenloop van ongelukkige omstandigheden als de zetelverdeling, de onwil van Van Agt, de rol van D'66 etc? Of is het misschien meer een symptoom van een dieper liggende verandering, een soort politiek en maatschappelijk breukvlak? Maatschappelijk, omdat nu echt duidelijk is geworden dat de verzorgingsstaat niet meer te financieren is, politiek omdat het de inleiding is op een langdurige afzijdigheid van regeringsverantwoordelijkheid van links?
Hoewel je zeker de incidentele aspecten niet mag vergeten, denk ik inderdaad dat je van een politiek breukvlak kan spreken. Uiteindelijk is de breuk in mei '81 terug te voeren op de innerlijke verdeeldheid van de PvdA. Het grote vraagteken voor de toekomst blijft hoe de PvdA zich als eenheid manifesteren gaat, nu het zich onder druk zo verdeeld heeft getoond dat het als enige uitweg zag een breuk met het kabinet. Zeker nu dat electoraal beloond is, kan je je afvragen hoe en òf die eenheid zich

gaat openbaren in de oppositie of in regeringsdeelname. Het is nu eenmaal zo dat de ontwikkeling van zo'n grote partij, met wie je als hervormingsgezinde partij het meest verwant bent, van groot belang is voor de Nederlandse politiek in het algemeen en voor D'66 in het bijzonder. Het kon best eens zijn dat na deze laatste regeringsdeelname de PvdA voor lange tijd de kans niet krijgt òf niet durft te benutten, aan een regering deel te nemen.
Ik heb het gevoel dat de maatschappelijke veranderingen, zo je wilt een breukvlak op deze jaren '81-'82, ons niet teveel uit het lood moeten slaan. Het D'66-programma geeft een richting van waaruit je dat aan kan pakken. Wiegel riep altijd 'de bomen groeien niet tot in de hemel'. Daarin had hij op zichzelf natuurlijk gelijk, maar hij kreeg niet zijn gelijk zoals hij had gedacht. Want de crisis is geen financiële in de zin dat daar de comparatieve nadelen t.o.v. andere landen liggen. De crisis is een sociaal-economische door verouderde produktiestrukturen, achterblijvende vernieuwing, slecht getaxeerde afzetverwachtingen in de wereld en maatschappelijk gewijzigde behoeften, waaruit uiteindelijk een heel ander soort financiële crisis tevoorschijn kwam. De verzorgingsstaat moet ook niet bestreden worden met het 'profijtbeginsel'. Dat is geen strukturele oplossing. Het is mijn overtuiging dat je dan alleen de financiering verbetert. Het betekent niet dat je de voorzieningen beter afstemt op de behoefte, het betekent ook niet dat je de voorzieningen zó inricht dat ze beter terecht komen bij de mensen voor wie ze allereerst bestemd zijn en het betekent vooral niet dat je de hele organisatorische onderbouw zo maakt dat die van z'n eigen fouten kan leren.
Velen vinden dat ik vooringenomen ben, een sterk gekleurde bril heb, maar ik ben er gewoon zelf diep van overtuigd dat het grondprobleem is: de manier waarop we besluiten nemen en uitvoeren, hoe we besluitvorming organiseren en mensen erbij betrekken. Hoe we specialistische taakverdelingen maken om de problemen zo goed mogelijk te kanaliseren, en dan alleen de interne factoren laten bekijken, en de externe factoren wegschuiven. Dat zijn essentiële punten waar ik aan vasthoud als ik de samenleving analyseer. Het is een oud D'66-'leerstuk', die besluitvormingsproblemen. De andere manier waarop de beslissing wie gaat regeren tot stand moet komen, en de democratisering in de ondernemingen, de verkiezing van de burgemeester, het streven naar decentralisatie, dat blijft ons bezig houden.

Allemaal dingen die niet lukken.
Allemaal dingen die niet lukken. Maar ik denk echt dat de democratie zoals we die nu gewoon laten stilstaan straks uit z'n voegen raakt. Ik ben er echt van overtuigd dat Nederland net zo'n groot risico loopt met z'n democratie als met z'n economie. Die geluiden van Van Dam en Van Thijn, Erwin Nypels heeft het vorig jaar al eens gezegd, zijn niet overdreven. Het zal niet de vorm van massale opstanden aannemen, dat soort

dingen. Hoewel, we hebben in Nederland in het verleden hele rare dingen op dit punt gehad, waarom zou dat niet weer kunnen? Als dit zo doorgaat zoals het nu gaat, afgezien van de vraag of je het inhoudelijk ermee eens bent, de mensen nemen het niet. Ze zijn er niet op voorbereid, ze voelen het alsof het buiten ze omgaat, de mensen die in de regering zitten zijn hun mensen niet, en dat niet alleen, eigenlijk heeft niemand ze gekozen, ook de manier waarop over de problemen waarin ze zitten wordt gepraat, geeft geen blijk van begrip voor hun situatie, ga zo maar door.
Daarbovenop komt de beslissing om straks kruisraketten te plaatsen en dan sluit ik niet uit dat er hele rare dingen kunnen gebeuren.

Is het zwaartepunt leggen op de besluitvorming niet wat academisch?
Wat heet academisch? Anderen zeggen abstract, maar hoe dan ook, het is analytisch. Zodra je zoekt naar duurzamere processen, en minder concrete punten, dan moet je abstractere redeneringen ontwerpen. De momenten waaróp iets plaats zal vinden zijn moeilijk aan te geven, wel dát ze plaatsvinden volgens een interne logica.

Toch vind ik het academisch om de problemen van de 80-er jaren weer met de roep om democratisering op te lossen.
Ik denk dat er onduidelijkheden in het denken over democratisering geslopen zijn in de jaren zestig. Op één hoop gegooid werden democratisering van besluitvorming in grootschalige organisaties, wat een kwestie is van institutionele ordening met vaak indirecte vertegenwoordiging, en democratisering van kleinschalige organisaties waar je inspraak-, medezeggenschap- en participatie-democratie in kan voeren. Juist die struktureringsvraagstukken, het sóórt democratie, en daarbinnen 'hoe organiseer je dat', zijn nog altijd heel actueel en allerminst academisch. Met het echec van de directe democratie op vele plaatsen, vaak ondoordacht, onvoorbereid ingevoerd, maakt dat het hele streven achterhaald lijkt. Dat is een verblinding, want er is veel meer aan de hand. Het is natuurlijk zo dat de relatie tussen leiderschap en meebeslissen van de mensen permanent in beweging is. Steeds meer zie je dat door de invloed van de massamedia het leiderschap zich versterkt, want een partij presenteert zich voortdurend via één iemand aan de mensen.
De andere kant is dat er een geweldige aandrang is van mensen om op onderdelen hun invloed geldend te maken. Tussen hen en de politieke leider of bestuurder heb je vaak niets. Zo heb je óf de leider óf de massa, en als partij kan je dat alleen naar elkaar toe brengen door intern die dingen goed ter sprake te brengen.
Als je als politieke partij een geweldig gedetailleerd programma maakt, heeft het naarmate het gedetailleerder is minder invloed op een fraktie, laat staan op de ministers. Er zijn genoeg momenten geweest het afgelopen jaar, waarop de Tweede-Kamerfraktie invloed op haar leiders had willen hebben, maar het door dit mechanisme niet hád. De strikte funk-

tiescheidingen binnen D'66 zijn ook zoiets. Een geweldig doorgeslagen purisme dat ons verzwakt als partij.

Staatkundige hervormingen

Verkiezingen scheppen in Nederland een politieke crisis, maar lossen hem daarna eigenlijk niet op. Is daar wat anders aan te doen dan de vroegere voorstellen van gekozen minister-president en districtenstelsel?
Ik zie nog altijd niet veel beters dan dat, zij het met varianten. Maar als hoofdconceptie is het nog steeds het beste. Veel meer dan in het verleden ben ik voorstander van een gematigd districtenstelsel met meerdere afgevaardigden per district. Het draagt bij tot decentralisatie, het is veel effectiever om de contacten met Den Haag een gezicht te geven. Alles wat we aan regionalisering doen binnen de lijstverdeling en frakties is toch slappe was. In onze verhoudingen zal het heus niet tot Amerikaanse toestanden leiden, waar congresleden beoordeeld worden op het aantal fabrieken dat ze naar de staat halen. Het werkt in Engeland heel goed.

'Zolang er machtsvorming en machtsuitoefening is kan de maatschappij niet onbestuurbaar zijn,' zegt Ed van Thijn (PvdA). Binnen D'66 praat men minder over de staat, meer over processen als decentralisatie en democratisering. Waarom?
De staat is een complex van organen en mensen die daarin functioneren. Je hervormingen realiseer je via politieke machtsuitoefening, voor een deel via uitspraken in de publiciteit, via deelname aan bestuur. Bij ons is dat, noodgedwongen, meer gericht op het invloed hebben met minder macht dan bij andere partijen.
Waarin geloof je bij de rol van de staat als stuurinstrument? Ik geloof dat decentralisatie het centrale stuur versterkt, door delegatie. Als je alles zo centraliseert dan moet je alles in afdelingen, onderafdelingen, onder-onderafdelingen etc. opdelen om het in de greep te houden. Vervolgens krijg je dan allerlei richtlijnen die als compromissen uit de bureaucratie naar boven komen, die niets met de realiteit van de uitvoering te maken hebben. Wat erger is, je uniformeert meer dan goed is. We hebben steeds meer van Thorbecke's gedecentraliseerde eenheidsstaat afgeknabbeld.
Maar om terug te komen op D'66 en de staatsidee. Eén belangrijke reden dat die discussie anders speelt dan in de PvdA is ons verleden. Onze ideeën over staatsrechtelijke hervormingen hebben andere partijen verplicht mee te denken. D'66 heeft vaak de werking van een 'doorgeefluik' van ideeën gehad. Ga maar na, zonder de exclusieve rechten te willen opeisen, hebben we het voortouw gehad in de milieubewustwording, de innovatie en herindustrialisatie, de eigen Europese rol in de NAVO, het verschijnsel van de overregulering, afhankelijkheden in het stelsel van gezondheidszorg, pensioenbreuk, deeltijdarbeid, zo kan ik nog even doorgaan. Sommige dingen zouden best later door anderen zijn opge-

pakt en het is ook niet zo dat niemand ze zag en alleen wíj die helderheid van geest hadden. Nee, het werd politiek niet opgepakt in die tijd, pas na onze tussenkomst gebeurde dat. Dat gold niet voor het feminisme overigens, daar was D'66 relatief laat mee. Dat geeft automatisch een ander accent aan het denken van een partij, zeker anders dan de socialistische beweging in de loop der jaren heeft gehad. Die heeft veel meer geleerd in machtstermen te denken.

Werkloosheid en creativiteit

In een tijd van dalende koopkracht moest er ook nog ingeleverd worden voor herverdeling van arbeid. Het kabinet-Van Agt II stond eigenlijk als eerste voor dat dilemma.

Het is een gigantisch probleem. Met de vernieuwing van de industrie, nodig om de concurrentiepositie internationaal te handhaven, is de hoeveelheid arbeid per produkt dalend. Je mag en mocht nooit verwachten dat het extra werk zou opleveren. Wij hebben het nooit gezegd, maar de vakbeweging heeft altijd op de lijn gezeten dat het niet zo mócht zijn. Er gaat economisch gezien een hoeveelheid arbeidsvermogen, in de ruimste zin, namelijk creativiteit, gewoon de lucht in. Dat moet je toch richten, een ieder moet zich menselijk gezien toch ontplooien! Je moet korter werken stimuleren, en er buiten trachten te laten bijdragen aan de kwaliteit van het bestaan. Het is niet alleen een economisch probleem. Creatief bezig zijn, muziek, amateursport, zijn niet meetbare maar fantastisch belangrijke factoren voor het evenwicht en de ontwikkeling van de maatschappij. Daarom, als ik iéts kortzichtig vind, is dat men pro rato bezuinigt op onderwijs en op kunst. De Fransen hebben dat weer erg overdreven aangepakt, maar in de kern van de zaak hebben ze verdomd gelijk. Het is niet zo dat de kunstenaar een bijdrage levert tot het ontdekken van nieuwe industriële processen, geen sprake van. Maar het kwaliteitsbesef dat in stand wordt gehouden omdat in Nederland een bepaald niveau van musiceren bestaat, moet je niet onderschatten. Men gaat verschillen horen, weten dat mensen in hun omgeving intensief bezig zijn een instrument te leren bespelen. Japanners hebben dat zo sterk.

Het is niet toevallig dat dat samengaat met kwaliteitsproduktie in de industrie. Ik zou de correlatie tussen de hoeveelheid kamermuziek en kwaliteit in de produktie wel eens onderzocht willen zien. Kamermuziek, schilderkunst, sportbeoefening, niet-professioneel, en produktie. Het gaat niet om symfonie-orkesten, andere vormen ook, maar om het principe dat je er in investeert en dat het aan de hele bevolking ten goede komt. Te veel is het gevoel sinds de 60-er jaren ingeworteld dat het allemaal wel vanzelf gaat. Dat gepaard aan wat ik wel eens genoemd heb het laatste restant van ons maritieme verleden: de behoefte om anderen te kielhalen! De lust om anderen onderuit te halen is fantastisch, de lust om te stimuleren is gering.

Wat je in vele landen ziet is een systeem om talent te stimuleren. Zo niet in Nederland, niet institutioneel.
Wat werkloosheid en arbeidstijdverkorting betreft wil ik toch nog wel wat opmerken over de vakbeweging. Waar vind je in het buitenland een equivalent van een zo 'verlicht' optreden als van de Nederlandse vakbeweging? Ik vind het ook een grote fout van ons als partij dat we zo weinig aan de vakbeweging doen. Het is een levenslijn voor allerlei informatie.
Dat vind ik één van de grote fouten van de Tweede-Kamer-fraktie indertijd. Eén van mijn laatste daden als partijvoorzitter was een bijeenkomst tussen de fraktie en het hoofdbestuur en het bestuur van de FNV. Als je nou partners zoekt voor hervormingen van de maatschappij dan heb je daar een hele belangrijke en goede gesprekspartner.

Van Agt en Den Uyl

Hoe omschrijf jij het tijdperk-Van Agt?
Het tijdperk van de nostalgie. Van Agt belichaamde toch een voorbije 'cultuur'. Uitdrukkelijk zeg ik 'cultuur', en niet voorbije 'politiek'. Politiek wist hij gebruik te maken van de sappen die hij in beweging bracht, waarop hij een appèl deed bij de mensen. Met kwalitatief bepaald wel goede dingen, alleen politiek achter de feiten aanlopend. Ik kan echt niet zeggen dat alles waarvoor Van Agt stond verkeerd was. Alleen, hij is de grote 'remmer' in de ontwikkeling.

Hij heeft daarvoor blijkbaar brede politieke steun gevonden.
Voor remmen heb je toch bijna altijd brede politieke steun, althans voor opkomen voor waarden waarvan men het jammer vindt dat ze aan het verdwijnen zijn. Hij had een geweldig appèl. Het ging om waarden die ook best wat vertegenwoordigden, die alleen niet behouden kunnen blijven in hun oude vorm. Dan zocht Van Agt niet naar een nieuwe vorm, maar hij zei 'die waarden moeten terugkomen, die worden miskend'. Kwaliteit, omgang van mensen met elkaar, zónder kielhalen, wat ook in het zuiden minder gebeurt en in het algemeen in de provincie minder dan in het westen, zúlke waarden. Het is zijn kracht geweest zoiets te concretiseren via een Ethisch Reveil in politiek gewin. En dat kan je niet veroordelen, zeker niet als je ziet dat in allerlei alternatieve culturen in wezen naar hetzelfde wordt gezocht. Alternatieve kunstenaars, hulpverleners, ook binnen de echte kraakbeweging, de manier waarop ze met elkaar omgaan is vaak hartverwarmend, soms slaat het door naar de kleinburgerlijkheid, je gelooft je ogen haast niet.
Ik heb ook altijd gevonden dat Van Agt is onderschat, in onze kring, en in de PvdA vooral. Onderschat is welke reserves deze man had. Het is iemand die snel versleten raakt, maar dan weer pijlsnel regenereert. Toen ik nog onder hem staatssecretaris van Justitie was in het kabinet-Den Uyl, was het op ons departement een legende hoe vaak Van Agt 'ziek' was.

Een vorm van het niet meer zien zitten, hoofdpijn etc., op die manier ziek zijn. Zo iemand kan daarom nog wel weer zeer snel terugkomen en dan met opgezamelde agressiviteit toeslaan. Dat heeft Den Uyl moeten ondervinden.
Overigens, een niet gering gegeven voor het kabinet-Van Agt II, is hun verhouding. De voor een groot deel door Joop den Uyl zelf geschapen contactloosheid is natuurlijk vreselijk moeilijk. Den Uyl neemt gewoon niet waar wat er met mensen om hem heen gebeurt. Een bekende anecdote van Den Uyl en Van Agt ten tijde van de Scheveningse gijzeling illustreert dat.
We bespreken de gekozen oplossing van het conflict, Joop en ik tegenover elkaar aan de tafel, Dries aan de korte kant. Op 'n gegeven moment gaat Dries demonstratief een stuk zitten lezen. Joop merkt niets en praat door, tot Dries zegt: 'Ik moet even weg.' Toen had ie nog niks door tot ik zei: 'Joop, ik weet niet of je het gemerkt hebt, maar hij is erg geïrriteerd.' 'Oh, oh, dan zal ik onmiddellijk opstappen,' zei Den Uyl. Zo'n volstrekte vernauwing van het bewustzijn op het onderwerp waarmee hij bezig is, dat de mensen om hem heen wegvallen. Hij heeft dat onderwerp kennelijk niet goed overgebracht, dus zal hij het nóg een keer uitleggen . . . Enorme monologen. Ik heb er niet bij gezeten maar weet precies hoe zoiets gegaan is in de ministerraad. Met als resultaat dat deze keer ook Jan Terlouw wel zo vreselijk geïrriteerd is geraakt dat, dat... ja dat begrijp ik best. Toch zijn er mensen die Den Uyl tot luisteren weten te brengen. Het is geen onwil, hij merkt het gewoon helemaal niet.
Enfin, via Van Agt zijn we dus onvermijdelijk bij Den Uyl uitgekomen.

Wat achteraf zo evident is, de zetelverdeling Den Uyl-Terlouw, werd toen door niemand gezien.
Dat is niet helemaal waar. Er is toch wel een aantal mensen geweest die niet precies hebben voorzien dat Jan Terlouw zo tegenover Den Uyl zou komen te staan, maar die gewaarschuwd hebben bij de wens van Jan om minister van EZ te worden. Die wezen op het gat dat zou vallen in de fraktie op het vaarwel zeggen van het lijsttrekkerschap op zo'n moment, en je dan op zo'n geëxponeerde post plaatsen die je elke mogelijkheid tot leiding geven ontneemt . . .
Dat was misschien dat andere avontuur. We mogen niet achteraf zeggen, jé, jé, dat hebben we niet voorzien. Maar in de Tweede-Kamerfraktie was mijn waarneming het gevoel van 'nou moeten we dat kabinet ook máken, en als Jan er niet in zit staan we voor schut'. We maken onszelf er te veel van af door te zeggen: het was niet voorzienbaar. Dat was het wel en een aantal mensen hééft het ook gezien.

Geloof je dat de voorjaarsbreuk te herstellen was, dan wel te vervolgen, met een demissionair kabinet met drie partijen, mét de PvdA in de constructie-Van Mierlo?

Dat heeft Hans toen met veel klem beweerd op die gedenkwaardige fraktievergadering, en ik heb daar toen gezegd dat we het niet onder tafel mochten schuiven, en we hebben meegemaakt wat geprobeerd is om dat dan boven water te krijgen . . . Als Hans werkelijk gelijk had dan moest hij dat kunnen aantonen. Ik kon niet uitsluiten dat er een zekere bereidheid was, maar bij wie? Toch niet bij Joop den Uyl. En al had Joop sputterend toch nog gewild dan had ik de Tweede-Kamerfraktie van de PvdA niet mee zien gaan. Dan was er werkelijk iets heel ingrijpends gebeurd: dan had die fraktie zich schrap gezet tegen het partijbestuur. Dat had dan allemaal in het telefoongesprek tussen Laurens-Jan Brinkhorst en Wim Meyer moeten blijken. Dat had tot een aardverschuiving binnen de PvdA geleid en dat had diepe scheuren teweeggebracht. Waarom zouden ze dat doen? Ze hebben goed gegokt, electoraal gezien en vanuit de partijeenheid, om daar niet aan mee te werken.
Max van den Berg zit er heel stevig, vergis je niet. Er is niemand die zoveel wil investeren in het behoud van het voorzitterschap van de PvdA als juist hij.

Het interim-kabinet heeft D'66 groot politiek verlies gebracht. Daarom had het beter niet kunnen ontstaan.
Verloren hadden we in ieder geval, alleen niet zo'n klap. Maar ik ben het niet eens met de gedachte dat het niet had moeten ontstaan. Het probleem is dat wij niet voldoende duidelijk konden maken, of het niet déden, dat het een tussenkabinet was dat moest zorgen dat er voor '83 een begroting werd ingediend. Niets meer, niets minder. De hele diskussie over de strategie, volgend op het Elseviers Weekblad-interview van Jan Terlouw, waarin hij de deur openzette voor een coalitie met CDA en VVD, maakte dat natuurlijk wel moeilijk. Zo was het gewoon een opstapje naar een rechtse coalitie. O, dus tòch, zeiden de leden. Dat ga je dan weer ontkennen enz. enz. Ik heb één keer op TV, in Den Haag Vandaag, gezegd wat ik nu zeg: 'Het gaat hier om een tussenkabinet met het CDA. We dienen samen een begroting in. Dat zegt niets over samenwerking verder.' Toen kreeg ik ontzettend veel reakties van D'66-leden, die dat heel verhelderend hadden gevonden. Nou, neem me niet kwalijk, dat lag toch zo voor de hand. Blijkbaar is er veel meer uitleg en communicatie nodig dan we in Den Haag geneigd zijn te denken. Je droeg het hele falen van het kabinet-Van Agt II met je mee, dat werd 'kelderen'.

De CDA/VVD-coalitie zit vast in het zadel?
Ik denk het wel. In elk geval deze kabinetsperiode.

Hoe moet D'66 zich opstellen in de komende periode?
We moeten kiezen voor een parlementaire oppositie, terwijl we contacten moeten opbouwen en onderhouden met maatschappelijke groeperingen, met de vakbeweging en de werkgevers. En we moeten ons voorlopig

niet zo bezorgd maken dat we niet in de publiciteit komen in de mate die we gewend waren. Telkens komt er toch weer een gedachte, een motie, iets waarvan de mensen denken 'hé, ze doen toch dingen die niet zo gek zijn'. Het komt niet met enorme letters op de voorpagina's, maar zachtjes aan krabbelen we weer op. CDA en VVD zullen weer wat gaan verliezen. Dan moeten we goed voorbereid zijn. En geleerd hebben van de vroegere ervaringen.

1. Voorwaarts, 22 febr. 1983.